

KAPİTALİZM, ÇEVRE VE ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER¹

CAPITALISM, ENVIRONMENT AND MULTINATIONAL CORPORATIONS

Fusun Kökalan ÇIMRİN²

Öz

Kapitalizm, çevre ve çok uluslu şirketler arasında kurulabilecek bir ilişkinin temellerini anlamak üzere 19. yüzyılın başlarına dönmek gerekir. İnsanın yaşamın merkezine konduğu ve doğanın bir parçası olmaktan öte doğanın üstünde olduğu anlayışına dayanan insan merkezli klasik iktisadi ve bilimsel konjonktür içerisinde çevre konusu daimi olarak problemleri bir alan olarak konumlanmıştır. İnsanın doğanın bir parçası olmaktan öte, doğanın hâkimi olduğu fikri üzerine kurulu olduğu kapitalist geleneksel kurguda çevre sorunları büyük oranda göz ardı edilmiştir.

Elinizdeki bu çalışma kapitalizm ve çevre arasındaki bu sancılı ilişkiyi gözler önüne sermeyi amaç edinirken, diğer yandan da kapitalizmin bir ideolojisi olarak konumlanan liberalizmin çevre konusundaki politikalarına açıklık getirmeyi amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler; Kapitalizm ve çevre, çok uluslu şirketler ve çevre, sürdürülebilir kalkınma, serbest piyasa çevreciliği.

Abstract

In order to understand the relation between capitalism, environment and multinational companies it is needed to go back to the early 19th century. Environment is always located in problematic field within human-centered classic economic and scientific conjuncture which puts human as the center of life. Environmental problems have been mainly ignored in traditional capitalist fiction which has the idea that human is the ruler of nature rather than being a part of nature.

This study aims to display this painful relationship between capitalism and the environment. It is also aimed to clarify the environmental policies of liberalism which is located as an ideology of capitalism.

Key Words; Capitalism and environment, Multinational firms and environment, Sustainable development, Free market environmentalism.

¹"Bu çalışma, 9 Eylül Üniversitesi BAP Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiş olan 2012 KB SOS 6 Nolu "Siyanürlü Altın Madenciliği ve Toplumsal Değişme/Bergama Örneği" isimli çalışmadan türetilmiştir. Projenin alan çalışması kısmında büyük özveri ile çalışan Yrd. Doç.Dr. Esin Candan'a teşekkür ederim".

² Dr. 9 Eylül Üniversitesi, İMYO, iktisadi ve İdari Programlar, fusun.kokalan@deu.edu.tr.

GİRİŞ

Dünya tarih sahnesinde II. Dünya Savaşından sonra çevre sorunlarının giderek küresel bir nitelik kazanması sonucunda ekolojik yıkım tedbirleri bağlamında yeni bir süreç başlamıştır. Herhangi bir topluluk ya da ülkenin muaf olmadığı küresel çevre sorunları, dünyada yeni çevre politikalarının geliştirilmesinin önünü açmıştır. Gerek sosyal bilimler alanında üretilen kavramsal yaklaşımlar gerekse ulus-ötesi kuruluşların harekete geçirmiş olduğu politikalar sonucunda çevreye yönelik ilgi artmıştır.

Araştırmamızın temelini oluşturan yaklaşımlar sürdürülebilir kalkınma ve liberal politikalar ile işlerlik kazanan serbest piyasa çevreciliğidir. Serbest piyasa çevreciliği ve sürdürülebilir kalkınma yaklaşımının birlikte ortak başlık altında ele alınmasının çalışmamız açısından temel bir gerekçesi vardır. Ortaya çıkan durumun temel dayanağı, hem sürdürülebilir kalkınma hem de serbest piyasa çevreciliği ile gündeme gelen çok uluslu şirketlerin liberal ideoloji ile olan bağıdır. Neo-liberal kurum ve antlaşmalar sonucunda uygulanmaya konulan pek çok çevre politikası, ya sürdürülebilir kalkınma kavramı çerçevesinde ya da serbest piyasa çevreciliği politikaları bağlamında hayata geçirilmiştir.

Kapitalizm, çok uluslu şirketler ve yabancı doğrudan yatırımlar aracılığı ile her geçen gün sayısız çevre sorununa yol açmıştır. Aslında küresel çapta çevre sorunlarının miladına baktığımızda kapitalist yapı ve ilişkilerin çevresel yıkımların asli sorumlusu olduğunu görebiliriz. “Kapitalizm yalnız tüketimi ön plana çıkaran ve çevreye bu yoldan zarar veren bir sistem olarak değil, kapitalist üretim ilişkileri çerçevesinde emek ile sermaye arasındaki çelişkilerin bir sonucu olarak da ekosistemdeki bozulmaların asıl sorumluluğunu” üstlenmek zorundadır (Hamamcı, Keleş, Çoban, 2012: 248). Çevresel yıkımlar karşısında kapitalizm bir sistem olarak sorunların çözümüne yönelik olarak göstermelik politikalar- ki, bu politikaların başında sürdürülebilir kalkınma gelmektedir- geliştirmiş olsa da kapitalizm özünde var olan ve kendi niteliğinden kaynaklanan çelişkileri ortadan kaldıramamaktadır.

Dolayısıyla kapitalizm bir taraftan kirletici sanayiler ve ilerleyen teknoloji ile dünyayı çevresel bir yıkıma doğru sürüklerken diğer bir yandan da çevre sorunlarına yönelik politikalar geliştirir. Bu göstermelik durum, gerçekte bir handikaptır. Araştırmamızın bundan sonraki kısmında kapitalizmin neo-liberal kurum ve anlaşmalar yolu ile hayata geçirdiği sürdürülebilir kalkınma programı özetlendikten sonra, doğrudan yabancı yatırımlar ve çok uluslu şirketlerin özellikle de doğal kaynakların çıkarılması ve işlenmesi konusunda teşvik edilmesine dayanan serbest piyasa çevreciliği ele alınacaktır.

I. SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA

II. Dünya Savaşı ve savaşın meydana getirdiği yıkım sürecine doğrudan ya da dolaylı olarak maruz kalan tüm uluslar sayısız ekonomik, kültürel, siyasi ve toplumsal deformasyonlar yaşamıştır. Yaklaşık beş yıl boyunca savaş harcamalarının tırmandığı, üretimin azaldığı Batı Avrupa ülkelerinde savaş sonrasındaki temel kaygı, yaşanan ekonomik krizden kurtulmaktır. 1940'lı yıllardan önce ekonomik ilerleme ve büyümeye dayalı olan modernleşme yaklaşımları, savaş sonrasında ülkelerin sorunlarına yanıt olabilecek bir model olmaktan çıkmıştır. II. Dünya Savaşı sonunda ekonomiye dair kavramlar ve politikalar kesin bir biçimde dönüşüme uğramıştır. Toplumsal ve siyasi tarihin egemen ideolojilerinden biri olan liberalizm, kendisini egemen bir model olarak konumlandırmıştır. Neo-liberal kalkınmacı politika dönemi olarak adlandırabileceğimiz bu süreçte “ilerleme” fikrinin yerini “kalkınma” kavramı almaya başlamıştır.

1940 öncesi neo-klasik ekonomi kuramındaki kuralcı perspektif yerini sosyal ve politik konularla ilgilenmekten kaçınmayan ve ekonomi kadar nüfus, beslenme, yoksulluk gibi konulara da odaklanan kalkınmacı ekonomiye bırakmaya başlamıştır. Dolayısıyla bu dönemde devreye giren ekonomik kalkınma politikasının temel amacının artan nüfusa sürekli bir şekilde mal ve hizmet sağlayarak, tüm dünyanın yaşam standartlarının birlikte yükseltilmesi olduğu söylenebilir. Ancak şu gerçeği göz ardı etmemek gerekir ki, ilerleme temelli bir anlayıştan kalkınma esaslı bir modele evrilmenin tek ve egemen nedeni savaş ve savaşın ortaya çıkardığı tahribat değildir. Kalkınmacı teorisyenlere göre ilerleme ve buna bağlı olarak devletlerin ekonomilerinin büyümeleri dünya üzerinde düzensiz bir şekilde gerçekleşmiştir. Dünyanın yarısına yakını zengin olurken, büyük bir çoğunluğu gittikçe artan bir şekilde yoksullaşmıştır. Diğer yandan ilerleme kavramının sosyal yapı ve çevre üzerinde de büyük olumsuz etkileri vardır. İlerleme sürecinde çoğu gelişmekte olan ülkelerde ormanlar, su istemleri, doğal kaynaklar, denizler vb bir çok ekolojik unsur yoğun biçimde tahrip edilmiştir. Çevresel bozulmalar şayet kontrol edilmezse, ilerleme fikri ile birlikte ortaya çıkan kazanımlara da büyük oranda zarar verebilecektir (Harris, 2012:2). Özellikle de ilerlemenin bu denli öncelenmesi sonucunda ortaya çıkan çevresel yıkımlar, elde edilen ekonomik zaferlere gölge düşürebilecek bir niteliğe bürünmüştür. Böylece geleneksel ilerlemeci ekonomik politikadaki sorunlara karşı yükselen muhalefet, kalkınmanın ve hatta sürdürülebilir bir kalkınma kavramının ortaya çıkmasına yol açmıştır. Günümüzde bile oldukça tartışmalı bir nitelik taşıyan sürdürülebilir kalkınma kavramının çevreyi koruyan ve sosyal hakları iyileştiren bir kalkınma modeli olduğu iddia edilmektedir. Ancak sürdürülebilir

kalkınma kavramını ve onun hayata geçirdiği dinamikleri çevre bağlamında daha iyi anlamak için çalışmamızda öncelikle kavramın ne anlama geldiğini açıkladıktan sonra kalkınmanın boyutları ele alınarak sürdürülebilir kalkınma politikalarının güncel kronolojisini ve son olarak da kavrama ilişkin olarak geliştirilen eleştirilere yer verilecektir.

20. yüzyıl boyunca yaşanan büyük ekonomik, toplumsal ve çevresel yıkımlar, yüzyılın sonlarına doğru temelde “sürdürülebilirlik” kaygısı ile şekillenen sürdürülebilir kapitalizm, sürdürülebilir tarım, sürdürülebilir enerji ve sürdürülebilir kalkınma gibi pek çok yeni kavramsallaştırma ve politikayı dünya gündemine dâhil etmiştir. Kavramların tüm popüleritesine karşın, gerek gündelik yaşamda gerekse kuramsal anlamda sürdürülebilir kalkınmanın “ne”liği tartışmalıdır. Kavramın belirsizliğini mümkün kılan unsurlar ise sürdürülebilirliğin çevresel, toplumsal yönünün mü yoksa kalkınmanın sürdürülebilirliğinin mi temel alındığı konusundaki ayrıma dayanmaktadır. Gerçekte kavramı tartışmalı bir duruma sokan toplumsal ve çevresel unsurların sürdürülebilirliğini sağlamak amacı taşıyor görünse de kalkınmanın sürdürülebilirliğinin sağlanmasının temel amaç olduğudur. Ortaya çıkan bu anlam kayması ise kavramın çekiciliğine katkı sağlamaktadır. Kavram bir taraftan yoğun biçimde eleştirilirken, diğer bir yandan da büyük övgü ile söz edilmektedir. Çünkü kimse sürdürülebilirlik kavramının kendisine muhalif değildir. Burada sorun olan neyin sürdürülebilir olmasının hedeflendiğidir.

Ekonomi, toplum ve çevrenin sürdürülebilirliği konusunda yaşanan bu bölünme, kavramı muğlaklaştırmaktadır. Sürdürülebilir kalkınma ideali her ne kadar da bu üç dinamiği birbirine bağlı halkalar olarak kurgulamaya çalışmış olsa da kavramın yarattığı belirsizlik hali hazırda ortadadır. Her üç kategoriye de vurgu yapılmakla birlikte esas olarak ekonomik bir temele dayanan sürdürülebilir kalkınmanın hedeflendiği söylenebilir (Gidding, Hopwood, O’Brien, 2002:188). Ortaya çıkan bu durum, ilk planda sürdürülebilirliğin toplumsal ve ekolojik değil, ideolojik ve ekonomik bir sorun olduğunu göstermektedir. Kelime anlamı olarak “desteklemek”, “sürdürmek” ve “muhafaza etmek” anlamlarına gelen sustain’in ekoloji, ekonomi ve toplumsal dayanaklı hem pratik hem de ahlaki olan boyutu, kavramı iyice belirsiz bir hale getirmektedir.

Kavramın tanımlanmasında temel bir kaynak olarak 1987’de Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonunca hazırlanmış olan “Ortak Geleceğimiz” başlıklı Bruntland Raporu, yoksulluğun ortadan kaldırılmasını, doğal kaynaklardan elde edilen yararın dağılımında eşitlik ve çevre dostu teknolojilerin geliştirilmesini, sürdürülebilir kalkınma ilkesiyle doğrudan ilişkilendirmek istemiştir. Klasik ilerlemeci ekonominin doğal kaynakları sınırsızcasına

tüketmesi ile birlikte gelecek nesillerin de yaşam alanlarını muhafaza etme anlayış giderek egemenlik kazanmaya başlamıştır. Kavram, gelecek nesillerin ihtiyaçlarını temin etme olanaklarını ortadan kaldırmadan, bugünkü neslin ihtiyaçlarını karşılaması (The World Commission on Environment and Development, 1987) anlamında kullanılır. Yapılan bu tanımlamaya göre sürdürülebilirlik kavramı ile ekonomik ve sosyal sürekli kalkınma, çevre ve doğal kaynaklara zarar vermeden kalkınma bağlamında üretilen politika ve stratejiler anlatılmaktadır. Birçok yazar ve politikacıya göre sürdürülebilir kalkınma, klasik ekonomik büyüme anlayışından farklı olarak çevre kalitesi, yoksulluk, beslenme, nüfusun eğitim ve sağlık standartları kalitesi gibi konuları kapsamaktadır (Pearce, Barbier, Markandya, 1997;5).

Ancak sürdürülebilir kalkınma kavramı salt çevre sorunlarıyla da sınırlandırılmış değildir. Buradaki temel amaç, doğal kaynakların tüketilirken gelecek nesillerin de dikkate alınmasıdır. Kavram genel olarak yaşam kalitesi, adalet, sorumluluk, katılım ve yetkilendirme, ortak paylaşım, işbirliği gibi ilkelere dayanmaktadır. Ancak günümüzde kavramı tartışmalı hale getiren sürdürülebilirliği ekolojik ya da ekonomik temelin herhangi biri üzerinden açıklama gayretidir. Kavram ile doğal kaynakların korunarak, geliştirilmesi anlamındaki ekolojik bir sürdürülebilirliği (Lele, 1991) savunanlar ile toplumun tüm sektörlerine hizmet edebilecek kabiliyet anlamında ekonomik sürdürülebilirlik (Pearce, 1996) olarak kullananlar da vardır. Dolayısıyla yapılan tüm bu tartışmalardan sonra sürdürülebilir kalkınmanın tek bir boyutu olmadığı ve genellikle üç dinamik üzerinden açıklanmaya çalışıldığı ifade edilebilir. Toplumsal, ekonomik ve çevresel olarak formüle edebileceğimiz bu değişkenler, sürdürülebilir kalkınmanın boyutları olarak karşımıza çıkar.

Birbirlerinden farklı ve bir araya gelme olasılığı düşük gibi görünen ekonomi, ekoloji ve toplum unsurları sürdürülebilirlik ideali altında bir araya getirilmeye çalışılmıştır. Ekonomik anlamda sürdürülebilir bir sistem “mal ve hizmetleri süregelen esaslara dayanarak üretebilmek, hükümet ve dış borçların yönetilebilirliğini sürdürmek, tarımsal ve endüstriyel üretime zarar veren sektörel dengesizliklerden sakınmaktır” (Harris, 2012:5). Ekonomik perspektif, çevresel etkilerin ön plana çıkarılmasını, ekonomik büyümenin kısıtlanması olarak görme eğilimindedir. Ekonomik açıdan sürdürülebilirliğin sağlanması için tüketim büyük önem taşımaktadır. Ekonominin sürdürülebilirliği için tüketimin de sürdürülebilir olması esastır. Bu nedenle de üretim ve tüketim kalıplarının değiştirilmesinde çok yönlü ekonomi politikalarının geliştirilmesine gereksinim vardır. Sürdürülebilir kalkınma bağlamında oluşturulacak böylesi bir ekonomi politikası “ne pahasına olursa olsun büyüme” anlayışının olanaksızlığını vurgulayarak, çevreyle uyumlu, dönüştürülebilir hammadde çıktılarının

üretildiği ve sosyal sorumluluk anlayışına sahip ekonomi politikalarının devreye girmesi ve hatta gerektiğinde de büyümenin sınırlandırılması anlayışına dayanır. Kavram içerik olarak böylesi bir niteliğe vurgu yapmakla birlikte ortaya konan durumun pratikte gerçekleşme biçimleri ülkeler bazında farklılık gösterir.

Toplumsal olarak sürdürülebilir bir sistem ise eğitim, sağlık, cinsiyet açısından eşitlik temeline dayalı, katılımcı, adaletli ve sosyal hizmetlerin etkin bir biçimde devreye sokulduğu bir yapıya gönderme yapmaktadır. Yoksullukla mücadele, katılımcı kalkınma, uzlaşma temini, sivil toplum örgütleri, cinsiyet ve kalkınma, yerli hak, sosyal dışlanma, sosyal analiz ve sosyal kalkınma göstergeleri (Tutulmaz, 2012:611) gibi dinamiklere dayanan toplumsal boyut, insanlığın üretmiş olduğu toplumsal süreçlerin büyüme ve kalkınma kavramlarına dahil edilmesi gerektiğini vurgular. Ekonomik bir kalkınmadan daha öte insani bir kalkınmaya gönderme yapar. Sürdürülebilir kalkınmanın sosyal boyutunda yukarıda sayılan değişkenlerin yanında değişik kültürlerin farklılıklarının, çoğulculuğun sağlanması, katılım ve karar almanın tabana yayılması esastır. Politika hazırlama aşamasında bu ilkeler oldukça iyi bir biçimde formüle edilmiş olsa da pratikte sürdürülebilir kalkınma modeli kapsamında hayata geçirilen pek çok etkinliğin tüm bu sosyal dinamiklerden yoksun olduğu söylenebilir.

Çevresel olarak sürdürülebilir bir sistem, büyük oranda doğal kaynak tüketimine dikkat çeker (Keen, Brown, Dyball,2005). 1940'lı yıllardan önce sıfır maliyetli ve hiç tükenmeyecek olarak görülen doğal kaynakların günümüzde üretim teknolojileri yolu ile almış olduğu darbe ve tükenme potansiyelleri, çeşitli politikaların üretilmesine yol açmıştır. Sürdürülebilir kalkınma için dikkate alınan çevresel göstergelerin ne olduğu sorgulandığında ise karşımıza sayısız faktör çıkmaktadır. Sera gazları emisyonları, gübre kullanımı, çölleşme, avlanma oranları, hava kirliliği, ekilebilir alanlar, ağaç kesme yoğunluğu gibi sayısız faktör, sürdürülebilir bir çevre anlayışı için temel alınan ekolojik unsurlar arasında gelmektedir. İnsanların doğaya verdiği zararın sürdürülemez bir hızla ilerlediği anlayışından yola çıkan uygulamalar, ekonomik büyüme için ekolojik dengenin göz ardı edilmemesi gerektiği anlayışına dayanmaktadır.

Girift bir görünüm sergileyen toplumsal, ekonomik ve ekolojik sistemlerin sürdürülebilir kalkınma kavramı bağlamında birbirleriyle görece olarak eşit ve dengeli bir biçimde ele alınması gerekir (Strange, Bayley, 2008:16). Ancak amaç ve hedefleri birbirlerinden farklı olan bu üç faktörün birlikte dengeli bir biçimde nasıl yürütülebileceği tartışmalıdır. Çünkü bu üç öğeye ulusal ve yerel bazda bile baktığımızda her zaman eşit bir şekilde erişebilme olanağı yoktur. Karşımıza çıkan çelişkili tabloya göre çoğu zaman

sürdürülemezliği tanımlamak, sürdürülebilirliği tanımlamaktan çok daha kolaydır. Günümüz küresel emperyal dünyasında bu üç ögeyi de dengeleyerek bir kalkınma modeli oluşturmak, teorik olarak belki mümkün ancak gerçeklik açısından pek olanaklı görünmemektedir. Çalışmamızda şimdi gelinen noktada sürdürülebilir kalkınmanın uluslararası alanda yaygınlık kazanmasını harekete geçiren süreçlere değinilecektir. Gündelik, pratik yaşamda bir teori olmaktan öte, uygulamaya geçirilen bir politika olarak konumlanan sürdürülebilir kalkınma gelişim sürecini kronolojik olarak ele almak gerekir.

Kalkınma ve çevre sorunları arasındaki olumsuz ilişki ilk defa 1960'lı yıllarda dillendirilmeye başlanmıştır. II. Dünya Savaşı sonrasında özellikle de Batı Avrupa ülkelerinin içine düştükleri ekonomik ve çevresel çöküş dönemi ile birlikte bireysel ve toplumsal kalkınmanın sürdürülebilirliğinin çevresel değerlerle eş zamanlı olarak gerçekleştirilmesi fikri giderek ağırlık kazanmaya başlamıştır.

Türkiye'nin de içinde bulunduğu toplam 113 ülke, 1972 yılında Stockholm Konferansı'nda bir araya gelmiştir. Stockholm Konferansı çevre alanında uluslar arası ölçekte bir duyarlılığın geliştirilmesi konusunda atılmış bir ilk adım olarak kabul edilebilir (Yıldırım, Göktürk, 2004:452). Çevre sorunlarının uluslar arası ölçekte kabul edildiği bu toplantıda "Birleşmiş Milletler İnsan-Çevre Bildirgesi" yayınlanmıştır. Çevreyi dışlamayan bir kalkınma modeli için bir araya gelen ülkeler toplantı sonucunda yayınladıkları sonuç belgesi ile BM Çevre Programının (UNEP) kurulmasını sağlamışlardır. (Keleş, Hamamcı, Çoban, 2012). Stockholm Konferansı'nın en önemli sonucu ise farklı ulusların çevre konusunda ortak sorumluluklarını kabul eden bir yaklaşımı benimsemeleridir. Konferansta, ekoloji ve ekonomi arasındaki denge vurgulanarak, 5 Haziran Dünya Çevre Günü olarak kabul edilmiştir.

Stockholm Konferansı'nın yapıldığı yıl Roma kulübü de "Büyümenin Sınırları" adı altında bir rapor yayınlarak, büyüme yavaşlamadığı takdirde çevresel yıkımların önlenemeyeceğini vurgulamıştır. Böylece salt ekonomik büyüme yerine çevre ve ekonominin birlikte ele alınabileceği kalkınma kavramı gündeme gelmeye başlamıştır. Bu rapor gerçekte abartılı ve karamsar bir çalışma olmasına karşın kamuoyunun ilgisini çevre sorunlarına çekme anlamında başarılı olmuştur. 1983 yılında BM Genel Sekreterliği tarafından bağımsız bir komisyon olarak kurulan "Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu" hayata geçirilmiştir. Komisyonun ilk ve en önemli faaliyeti, 1987 yılında hazırlanan "Ortak Geleceğimiz" isimli rapordur. Brundtland Raporu olarak da bilinen bu çalışma, sürdürülebilir kalkınma anlayışını çeşitli yönleriyle kamuoyuna açıklar. Kalkınmanın dengesizliği ve çevrenin kalkınma uğruna

feda edilmesi fikri üzerinde durmaktadır (Altunbaş, 2004:105). Eko-kalkınma stratejisi bu raporda benimsenen sürdürülebilir kalkınma stratejisinin temelini oluşturmuştur.

Stockholm Konferansı'nın bir uzantısı olarak kabul edilen ve 1992 yılında Rio'da düzenlenen BM Çevre ve Kalkınma Konferansı, taşıdığı amaç ve katılım açısından önemli bir yere sahiptir. Konferansın sonucunda toplam beş belge gündeme gelmiştir. Bunlar, Gündem 21, Orman İlkeleri, İklim değişikliği sözleşmesi, Rio Bildirgesi ve biyolojik çeşitlilik sözleşmesidir (Hamamcı, Keleş, Çoban, 2012: 454). Bundan sonraki dönemde sürdürülebilir kalkınma politikalarını, Rio Deklerasyonunun uygulama metni olarak görülen Günden 21 belirlemeye başlamıştır.

Gündem 21, küresel olarak eşitsizliklere, yoksulluğa, hastalığa, eğitimsizliğe, ekolojik yapıdaki yıkımlara dikkat çekmektedir. "Küresel Ortaklık" (Yıldırım, Göktürk, 2004:458) kavramını gündeme getiren Gündem 21, özellikle de dezavantajlı gruplara dikkat çekmek istemiştir. Gündem 21 tüm bu yönleriyle aslında bir eylem planıdır. Sürdürülebilir kalkınma bağlamında politik olarak alınan kararların ve tedbirlerin eyleme dönüştürülmeye çalışıldığını görürüz. Sürdürülebilir kalkınmanın sağlanması için yerel ve küresel ölçekte toplumsal uzlaşma ve ortaklığın sağlanmasını zorunlu bir ilke olarak kurgulayan Günden 21, dünyayı toplumsal ve çevresel yıkımlar bağlamında 21. yüzyıla hazırlamayı amaçlamaktadır. Taşıdığı bu özellikler dolayısıyla da günümüzde bile sürdürülebilir kalkınmanın ana metni olarak görülmektedir. Gündem 21'in bir eylem planı olduğunun en büyük kanıtı ise Yerel Gündem 21'dir. Çevrenin korunmasının yanında çeşitli yerel sorunların sürdürülebilir bir yaklaşım çerçevesinde çözümlenmesi için uygulanmaya konmuştur. Rio Zirvesine katılan tüm ülkeler kendi ülkelerinde de sürdürülebilir kalkınma hamlesi için Yerel Gündem 21 çalışmalarının gerçekleştirilmesini taahhüt etmişlerdir. Böylece içinde Türkiye'nin de bulunduğu pek çok ülke, bu projeyi yaygın bir biçimde uygulamaya sokmuştur.

1996 yılında ise Birleşmiş Milletler İnsan Yerleşimleri Merkezi (Habitat) "Kentleşen Bir Dünyada Sürdürülebilir Kalkınma İçin Ortaklıklar, Çözümler ve Üstlenilen Sorumluluklar" konulu bir konferans düzenlemiştir. Toplantı sonucunda Habitat Gündemi adı altında bir rapor yayınlanmıştır. Barınma hakkı, mülk hakkı, kullanım güvencesi gibi temel ve kentsel haklar tartışılmaya açılmıştır.

Sürdürülebilir kalkınma politikaları açısından belki de en belirleyici ve kesin adım, Johannesburg Dünya Sürdürülebilir Kalkınma Konferansıdır. 4 Eylül 2002 tarihinde yapılan Johannesburg zirvesinde genel olarak sürdürülebilir kalkınmanın uluslar arası gündemin

temel konusu olduğu teyit edilmiştir(Yıldırım, Göktürk, 2004: 461). Ağırlıklı olarak yoksullukla mücadele ve çevre koruma fikri üzerinde yükselen Johannesburg Zirvesinde sürdürülebilir kalkınma modelinin en iyi uygulamalarının yer aldığı tanıtımların yer aldığı bir platform olmuştur. Dünyada devam eden hızlı nüfus artışı karşısında dünyanın kaynaklarını korumak ve aynı zamanda insanların yaşam standartlarını yükseltmek için hayata geçirilen sürdürülebilir kalkınma anlayışını uygularken karşılaşılan zorluklar vurgulanmış ve ileriye dönük hedefleri kapsayan bir çalışma takvimi oluşturulmuştur.

II. SERBEST PİYASA ÇEVRECİLİĞİ, LİBERAL KAPİTALİST SİSTEM VE ÇOK ULUSLU ŞİRKETLER

Liberal ekonomik doktrinin bırakınız yapsınlar politikası, ne yazık ki kendisini çevre alanında da göstermiştir. Liberal kapitalizmin çevresel değerlerin sürdürülebilirliği için bulduğu formül, liberal ekonominin kurallarına uygun biçimde işletilecek olan Serbest Piyasa Çevreciliğidir.

Serbest piyasa çevreciliği anlayışı, çevre ile serbest piyasanın birbirlerine zıt unsurlar olarak konumlandırılmasına karşın bu iki olguyu bir araya getirme gayretine dayanmaktadır. Bu yaklaşımın temel argümanı, devletin ve kamunun bu kaynakları korumadaki başarısızlığıdır. (Turhan, 2008:14, Bıçkı, 2001:37). Ortaya çıkan bu başarısızlığın temel nedeni ise kamunun özel mülkiyet sisteminde olduğu üzere sahip çıkma dürtüsü ortaya çıkaramamasıdır. Serbest piyasa çevreciliği, çevre bağlamında özellikle de doğal kaynaklar üzerinde özel mülkiyeti önermekle, gerçekte bu kaynakların geleceğini garanti altına aldığı iddia eder. Çünkü özel kişi ya da şirketler doğal kaynaklar üzerinde mülkiyet hakkı edinirlerse, bu kaynakları kendi mülkiyetleri olarak daha fazla oranda koruyacaklardır. Devletin ya da geniş insan topluluklarının kullanımına ve mülkiyetine bırakılmış olan doğal kaynaklar, özenle kullanılma ve muhafaza edilme motivasyonundan uzaktır. Yaklaşımına göre özel mülkiyet hakkı, kaynakların karlılık ve gelecek endişesiyle daha akılcı kullanılmasını sağlayacaktır (Bıçkı, 2001:38). O halde serbest piyasacılara göre doğal kaynakların korunması, geliştirilmesi ve kullanılmasının ancak iyi belirlenmiş özel mülkiyet hakları ile olanaklı olduğunu söyleyebiliriz.

Neo-liberallere göre piyasa mekanizmasının iyi çalışmamasının nedenlerinden bir diğeri ise devletin müdahalesidir. Devletin doğal kaynakların fiyatlarına müdahale etmesi, gerçek piyasa değerlerinin ortaya çıkmasına engel olur (Yıkılmaz, 2003:66). Doğal kaynakların kullanımı ve satışı sırasında devlet sembolik değil, gerçek maliyet fiyatları

çıkarmalıdır. Aksi takdirde çevreye yarar sağlamak yerine zarar verecektir. Doğal kaynaklar için gerçek maliyet bağlamında bir fiyatlandırma yapıldığında mallar piyasa mekanizması içerisinde gerçek fiyatlarını bularak, kıtlıklarını yansıtacak biçimde değer kazanırlar. Serbest piyasa çevreciliği piyasa mekanizması içerisinde doğal kaynakların fiyatlarının düzenlenmesi yolu ile kaynakların kıymetleneceğini ve böylece mülkiyet talebinin de artacağını savunmaktadır.

Doğal kaynaklar üzerinde mülkiyet hakları ve teşvik ilkesi bağlamında kurgulanmış olan serbest piyasa çevreciliği, Marksist yaklaşımın aksine doğal kaynaklar üzerinde de özel mülkiyeti önermektedir. Hatta liberal teorisyenlere göre bugün çevre konusunda yaşanan sorunların temel kaynağı, doğal kaynaklar üzerindeki mülkiyet haklarının noksanlığıdır (Stroup, 2012, Anderson-Leal,1995). Piyasa çevreciliği iyi belirlenmiş ve transferi olanaklı mülkiyet haklarının varlığını temel ilke olarak kabul ederek, çevreyi de bir kaynak ve kar getiren üretim biçimine dönüştürmüştür. Çevre konusunda kar dürtüsünü kişisel çıkar ve iyi kaynak yönetimi(Ertürk, 2011:243) arasında bir bağlantı kuran yaklaşım, kullanım ve işletim hakkı üzerinde de durmaktadır. Çünkü mülkiyet ve işletim hakkı, o doğal kaynağın korunmasını sağlayacaktır. Sonuç olarak sorunun çözümü, devlet müdahalesinde değil, serbest piyasadadır.

Mülkiyet hakkı ve teşvik ilkesi ile biçimlenen serbest piyasa çevreciliğine göre çevre değerleri gerçekte iktisadi bir kaynaktır. Zaten çevreyi korumanın da temel gerekçesi yine insanın menfaat ve çıkarlarıdır. Günümüz küresel dünyasında ortaya çıkan küresel çevresel sorunların asıl kaynağı da korumasız bırakılan doğal kaynaklardır. Devlet bu kaynakları ve çevreyi koruma konusunda yeterince başarılı değildir. Serbest piyasa çevreciliği tarafından özellikle de doğal kaynakların mülkiyeti konusunda öne çıkarılan unsur işeşirketlerdir. Liberal piyasa içerisinde sermaye, faaliyetlerini şirketler ve daha büyük oranda çok uluslu şirketler aracılığıyla sürdürmektedir. Ancak bu alandaki tek ve belirleyici güç elbette ki, şirketler değildir. Şirketler, bu piyasanın tümünü oluşturmamakla birlikte bu piyasanın ana ekonomik aracı olarak konumlanırlar.

Tüm dünyada çevre sorunlarının küreselleşmesi ile ekonomik sistemin küreselleşmesi arasında büyük bir bağ vardır. Dünya ekonomik sisteminin geldiği son nokta ise çok uluslu şirketlerin tüm sınırları aşarak küresel ekonomik işleyişi belirleyen temel aktörler olarak çevre sorunlarının da kaynağını oluşturmalarıdır. Çok uluslu şirketler, yabancı doğrudan yatırımlar aracılığıyla bir yandan küresel serbest piyasanın işlemesine katkı sağlarken, diğer yandan da büyük çevre tahribatlarına yol açmaktadırlar. Özellikle de gelişmekte olan ülkeler açısından

kalkınma ideali altında bu ülkelerin başka kalkınma alternatiflerinin olmadığı gerekçesiyle yabancı doğrudan yatırımlara kucak açılmaktadır. Buna göre gelişmiş ülkelerde uygulanan yüksek çevre standartları etkisindeki endüstriyel üretimler, düşük çevre standartlarının bulunduğu gelişmekte olan ülkelere yönelmektedirler. Kirletici endüstrilerin, çevresel yasal düzenlemeleri zayıf olan ülkelere yönelmeleri “kirlilik cennetleri” argümanı bağlamında ele alınmıştır (Çoban,2004:6). Buna göre az gelişmiş ülkelerde bulunan üretim düzeylerinin düşüklüğü, çalışan hakları, vergilendirme, ekonomik ve siyasi istikrar, pazara yakınlık ve çevresel ekonomik maliyetlerin yokluğu gibi birçok faktör çok uluslu şirketler açısından çekici unsurlardır. Ancak küresel pazarda bu akışı yalnızca çekici unsurlar üzerinden açıklamak olası değildir. Diğer yandan özellikle de gelişmiş ülkelerde bulunan yüksek çevre standartları da kirlilik üreten endüstrilerin bu ülkelerde konumlanmalarını büyük oranda güçleştirmektedir. Çünkü çok uluslu şirketlerin teknolojileri gerçekte temiz teknolojiler değil, sadece temizleme ve arıtma teknolojileridir. Temiz bir teknoloji durumunda zaten endüstriyel üretim biriminin nerede kurulacağı herhangi bir sorun teşkil etmezdi. Ancak temizleme teknolojilerine sahip olmak başka bir anlam taşır. Kirlenen ve zarar gören doğanın temizlenmesi sonucunda ortaya çıkan maliyet büyük önem taşır. Tüm bunlara rağmen daha çok tarım toprakları ve tarıma dayalı nüfus üzerinde yıkıcı etkiler yaratan yabancı doğrudan yatırımlar, gelişmekte olan ülke tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanır. Çünkü küresel dünyada kalkınmanın kolaylaştırıcılarından biri yabancı doğrudan yatırımlardır. Bu anlamıyla diyebiliriz ki, çok uluslu şirketler yalnızca küresel ekonomi-politiği kontrol etmezler, bu şirketlerin faaliyetleri aynı zamanda küresel çevresel sorunların da en önemli kaynağıdır. Zaten serbest piyasa ekonomisine dayalı olan neo-liberalizm gerçekte çok uluslu şirket yatırımlarının gelişmiş olan ülkelere doğru göçünü destekler. Bu görüş, yabancı doğrudan yatırımlar üzerindeki sınırlandırmaların kaldırılmasının ve ticaretin serbestleştirilmesinin yalnızca çok uluslu şirketlere değil, aynı zamanda yatırım yapılan ülkelere de yarar sağlayacağı ve kalkınmanın olanaklı kılınabileceği argümanına dayanır.

Yabancı doğrudan yatırımlar yolu ile kirli etkinliklerin göçünün elbette ki büyük ekolojik riskleri vardır. Toprak, su ve hava kirliliğinin yoğun biçimde yaşandığı bu etkinlikler yalnızca bugünkü zamanı değil, gelecek nesilleri de tehdit etmektedir. Serbest piyasa ekonomisinin sınırların ortadan kaldırılması mantığına dayalı olarak ilerleyen yabancı doğrudan yatırımlar dünyayı yerel bir biçimde değil, küresel olarak kirletmektedir. Bu anlamda çok uluslu şirketlerin gelişmekte olan ülkelerdeki çevreye zarar etkinliklerini yalnızca mikro düzeyde yerel ve ekonomik bağlamda düşünmek yeterli değildir. Çevrenin bu

biçimde sömürülmesi, siyasal, ekonomik, çevresel ve toplumsal sorunların tümünü birden harekete geçirmektedir.

SONUÇ VE DEĞERLENDİRME

Tarihin üç egemen ideolojisi olarak konumlanan sosyalizm, muhafazakârlık ve liberalizm üçlemesi içerisinde 21. yüzyılda egemen olan ideoloji, liberalizm olmuştur. Liberalizm, serbest piyasa ekonomisinin, özel mülkiyetin ve sermayenin dolaşımının esas olduğu bir sistemdir. Böylesi bir sistem içerisinde temel hedef, kar elde etmek ve daha fazla oranda ilerleme ve büyümeyi sağlamaktır. Liberalizmin dayandığı bu temel ilkeler, bir yandan tüm dünya üzerinde ekonomik olarak büyük eşitsizliklerin ortaya çıkmasına yol açarken diğer yandan da doğanın tahribatına olanak sağlar. Zaten liberal ideolojiye göre doğa, tek başına bir değer olmaktan öte, insanın kullanımı için değerli olan bir üretim faktörüdür. Doğal kaynakların ve doğal çevrenin sınırsızca ve tükenmeyecek ölçüde kullanılması anlayışı, 20 yüzyılda çeşitli sorunları da beraberinde getirmiştir. Üretim için daha fazla oranda tüketim teşvik edilirken, doğa büyük oranda zarar görmüştür. 20. yüzyıl boyunca ortaya çıkan büyük çevre felaketleri, gelişmiş ülkelerin çevresel anlamda bir takım göstermelik politikalar geliştirmelerinin de önünü açmıştır. Böylece özellikle de 1940'lı yıllardan sonra sürdürülebilir kalkınma ve sürdürülebilir çevre politikalarının devreye sokulmuş olduğunu görürüz. Ancak bu politikalar tüm dünyadaki ekolojik dengeyi eşit biçimde korumaya yönelik politikalar değildir. Bu politikalar kirlilik cennetleri olarak kabul edilen gelişmekte olan ülkelere doğru kirlitici endüstrilerin kayması anlamına gelir. Daha çok doğrudan yabancı yatırımlar ve çok uluslu şirketler aracılığıyla gerçekleştirilen yatırımlar aynı zamanda çevre felaketlerinin de gelişmiş ülkelere doğru kayması anlamına gelir. Liberalizmin büyük bir “politikası” olan bu uygulama ve yaklaşımlar, tüm dünyada ekolojik dengenin korunması bağlamında bir eşitlik anlayışından öte gelişmiş ülkelerdeki çevre felaketlerinin önünü kesmeyi amaç edinmiştir. Böylece liberal politikalarla daha da güçlü hale gelen çok uluslu şirketler, bir yandan ucuz işgücünün egemen olduğu gelişmekte olan ülkelere yatırım yaparak karlılık düzeylerini artırırken diğer yandan da gelişmiş ülke coğrafyalarının kirlenmesini engellemektedirler.

KAYNAKÇA

- ALTUNBAŞ, Derya,(2004). Uluslar arası Sürdürülebilir Kalkınma Ekseninde Türkiye'deki Kurumsal Değişmelere Bir Bakış, Yönetim Bilimleri Dergisi1(1):103-119.
- ANDERSON T. Leal D.(1996). Serbest Piyasa ve Çevrecilik, İstanbul, Liberte Yayınları.
- BAŞKAYA, Fikret, (2009). Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü, 6.Baskı, Ankara, Özgür Üniversite Yayınları. No:44.
- BIÇKI, Doğan,(2001). Batı Düşüncesi, Liberal Kapitalizm ve Çevre, Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi(2) syf: 33-42.
- ÇOBAN, Aykut,(2004). Çok Uluslu Şirketler- Ekolojik Zarar İlişkisinin Ekonomi Politikası, Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar: Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetimsel Perspektifler, Ed.M.C.Marın-U.Yıldırım, İstanbul , Beta Yayınları.
- ERTÜRK, Hasan,(2011).Çevre Politikası, Bursa 2011, Ekin Yayınları.
- GIDDING, B., HOPWOOD, B., O'BRIEN G,(2002). Environment, Economy and Society: Fitting Them Together into Sustainable Development” (içinde), Sustainable Development 10, 187-196.
- GOULD, A. Kenneth, SCHNAİBERG, Allan, WEİNERG, Adam, S. (1996). Local Environmental Struggles- CitizenActivism in theTreadmill of Production”, Cambridge UniversityPress,
- HARRİS, Jonathan,(2012). Sürdürülebilir Kalkınmanın Temel Prensipleri, Çeviren. Emine Özmete, www.sdergi.hacette.edu.tr/EmineOzmet2eviri.pdf (27.11.2012).
- KEEN, M., BROWN V., OYBALLI R., (2005).Social Learning in Environmental Management-Towards a SustainableFuture, Earthscan Publications,London.
- KELEŞ Ruşen,HAMAMCI Can, ÇOBAN Aykut, (2012). Çevre Politikası, İstanbul 2012, İmge Kitabevi.
- PEARCE, D., BARBİER, E., Markandyaaa, Sustainable Development- Economicsand in the Third World, Earthscan Publications 1997, London.
- STRANGE, T., BAYLEY A.,(2008).Sustainable Development: LinkingEconomy, Societyand Environment, Paris, OECD Publications.
- STROUP Richard,(2012)., Free-Market Environmentalism, www.econlib.org/library/Enc/FreeMarketEnvironmentalism.html, (26.11.2012).
- TURHAN, Kaan,(2008). Bergama'dan Hasankeyf'e Madenler ve Emperyalizm, İstanbul, IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- TUTULMAZ, Onur, (2012). Sürdürülebilir Kalkınma: Sürdürülebilirlik İçin Bir Çözüm Vizyonu, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11(3):601-626.
- YIKILMAZ, Necla,(2003). Yeni Dünya Düzeni ve Çevre, İstanbul, Sosyal Araştırmalar Vakfı.
- YILDIRIM U., GÖKTÜRK, (2004). Sürdürülebilir Kalkınma, Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar: Ekolojik, Ekonomik, Politik ve Yönetimsel Perspektifler, Ed.M.C. Marın-U.Yıldırım, İstanbul, Beta Yayınları.